

## ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

## Դ.

Ս. Լուսաւորչի բերած Սերասացի եւ ասորի կրօնաւորները: Ս. Դանիէլ ծերունի: Հայ կրօնաւորների անյիշատակ մնալը տօնող սրբերի շարքում: Հայ կրօնաւորների համար կանոններ: Պ. դարում Հայաստանի կրօնասանները: Ս. Լուսաւորչի եւ Տրդատ քաղաւորի նգնութեան վայրերը: Եւսաքէոս եւ իւր հետեւողները: Հայաստանի կրօնաւորների վարքը:

Ս. Ոսկեաններից եւ Սուքիասեաններից անկախ ճգնաւորական, կրօնաւորական եւ վանական կեանքը Հայաստանում սկսուեց եւ զարգացաւ Դ. դարում: Փաւստոս Բիւզանդը, Մովսէս Խորենացին եւ մեր միւս պատմիչները բաւական նիւթ են մատակարարում Հայ կրօնաւորութեան եւ վանականութեան մասին:

Հայ պատմիչների տւանդածին համեմատ ո. Լուսաւորչը ձեռնադրուելուց յետոյ կեսարիայից վերադառնալիս՝ մի առ ժամանակ մնաց Սերաստիայում՝ այնտեղից եւ կրօնաւորներ ժողովելու <sup>1)</sup> եւ, ըստ Չամչեանի <sup>2)</sup> այստեղից էլ շատերին ընտրելով, հետն առած եկաւ Հայաստան: Այս Սերաստացի կրօնաւորներից արժանաւորագոյններից քորեպիսկոպոս եւ քահանայ կարգեց Հայաստանի զանազան կողմերում, մնացածներին էլ թողեց որ կրօնաւորական եւ անապատական ճգնաւոր կեանք վարեն նորահաւատներին քրիստոնէական առաքինութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ հանդիսանալով: Այս Դ. դարի սկզբումն էր:

1) Զենոբ Գլակ, Կ. Պօլիս. Հայոց ՌՃԿԸ, Թուրին, եր. 47, Ագաթանգեղոս, Օրթագիւղ 1824 թ. եր. 229:

2) Պատմ. Հայոց. Հատ. Ա. գլ. 14 եր. 391:

Ս. Լուսաւորիչը ասորի ճգնաւորներ էլ բերեց Հայաստան: Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էր Դանիէլ ծերունին, որին ս. Լուսաւորիչը քորեպիսկոպոս ձեռնադրելով Տարօնի եկեղեցիների վերայ տեսուչ կարգեց: Ս. Դանիէլը անմարդաբնակ լեռներում անապատական կեանք վարելով հանդերձ՝ աշալը շութեամբ և եռանդով հետեւում էր իւր հօտի բարոյական և քրիստոնէական հոգւով վերածնութեան դործին:

Ս. Յուսիկի նահատակութիւնից յետոյ ս. Դանիէլը մինչև անգամ պէտք է բազմէր Հայոց Հայրապետական դահլը, բայց խեղդամահ եղաւ՝ Տիրան թագաւորին ու նախարարներին, ս. Յուսիկի նահատակութեան պատճառով, յանդիմանելուն համար: Ս. Դանիէլի մարմինը նրա Շաղիտա և Եպիփան աշակերտները իրանց ընկերակիցների հետ տարան Տարօն և թաղեցին նրա ճգնարանում — Հացեաց դրախտում <sup>1)</sup>: Հաւանական է, որ ս. Դանիէլը հայրապետական դահլը բազմելու համար հրաւիրուած էր Վաղարշապատ և այդտեղ նահատակուելով՝ տարուեց թաղուեց իւր ճգնարանում:

Ս. Դանիէլի յիշատակը պէտք է տօնուէր Անտոնի և Կրօնիդէսի հետ, բայց մեզ անհասկանալի պատճառով տօնուում է ս. Լուսաւորչի որդւոց և թոռանց հետ: Նա ոչ մի ազդակցութիւն չունէր ս. Լուսաւորչի հետ. հայրապետական օծումն էլ չստացաւ, որ գոնէ այսպէս, իբրև հայրապետ դասուէր ս. Լուսաւորչին յաջորդող նրա որդիների ու թոռների շարքում:

Շարականի մէջ <sup>2)</sup> ի պատիւ ս. որդւոց և թոռանց մանկունքում ս. Դանիէլի համար երգւում է. «Երկնայնոցն ի յերկրի հաղորդ ճգնութեամբ. յանդիմանելով զթագաւորն կատարեցար վասն անուանն Տեառն, սճւրբ Դանիէլ. անդադար բարեխօսեալ վասն անձանց մերոց»:

Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էին Շաղիտան,

1) Փաւստոս Բիւզանդ. դպր. Գ. գլ. ԺԴ. Խորեն. գիրք Գ. գլ. ԺԴ.

2) Կանոն որդւոց և թոռանց ս. Լուսաւորչի, 29.

որին Դանիէլը կարգել էր Կորդուաց աշխարհում, և եփրեմը.

Յոյն համարուած կրօնաւորների մէջ նշանաւոր էին Անտոնն ու Կրօնիդէսը, որոնց մասին յիշատակութիւն գտնուած ենք միայն Զենոբ Գլակում<sup>1)</sup>, Վարք Սրբոցում<sup>2)</sup>, ճառընտիրներում և եկեղեցական աւանդութեան մէջ: Ազաթանգեղոսը, Փաւստոսն ու Մովսէս Խորենացին դրանց մասին ոչինչ չեն գրում: Անտոնի և Կրօնիդէսի յիշատակը եկեղեցին տօնում է Զ. դարի վերջերին նահատակուած եօթն խոտաճարակների հետ: Այս տօնը և նրան յատկացած «Յաւուրս վերջին ժամանակի» շարականը յետին ժամանակներում է սահմանուել: Անտոնն ու Կրօնիդէսը, եկեղեցական աւանդութեան համեմատ եկեղեցական որ և է աստիճան շատացան, կրօնաւոր էին, կրօնաւոր էլ մնացին: Յոյն էր նաև Եպիփանը<sup>3)</sup>, որին ս. Դանիէլը կարգել էր Ծովաց աշխարհի Աղձնիք գաւառում վարդապետ կամ հոգեւոր դաստիարակ:

Այս ճգնաւորներն ու կրօնաւորները յոյն և ասորի են կոչուած մեր պատմութիւններում ու եկեղեցական աւանդութեան մէջ. բայց կարող էին և հայ լինել, որովհետև դրանք Միջագետքից, Փոքր-Հայքից և Սեբաստիայից էին: Մեր նախնիք դրանց ասորի, յոյն են անուանել, ըստ իս, նրանց աւելի խորհրդաւոր և պատկառելի դարձնելու համար, ինչպէս ս. Հռիփսիմեանց՝ հռովմայեցի, ս. Գրիգոր Լուսաւորչին՝ Պարթև, և բոլոր մեր պատմութեան մէջ յայտնի անձերին օտար ծագումի:—Միջագետքը Հայոց սահմանակից էր. և հիւսիսային մասը կոչուում էր Հայոց Միջագետք. Սեբաստիան հայոց քաղաք էր և նրա եպիսկոպոսը հայոց եպիսկոպոս էր կոչուում. Փոքր-Հայքը, որի սահմանի վերայ էր գտնուում Կեսարիան, հայաբնակ եր-

1) Զենոբ Գլակ. եր. 70: (Տանելն Բուրգարայ զՍ. Գրիգորի Կեսարիա, և որ զկնի. 12:

2) Հտտ. է. եր. 33—41:

3) Փաւստոս Բիւզանդ. գալր. և. գլ. Ին:

կիր էր, թէև բուզանդական իշխանութեան տակ լինելով, շատ զօրեղ էր այնտեղ յոյն ազգեցութիւնը:

Յոյն և ասորի կոչուած կրօնաւորների ու ճգնաւորների շարքում գտնուում ենք զուտ հայ անուններ, ինչպէս Գինդ մեծը և նրա աշակերտներից՝ Վաչակ, Արտոյտ, Մարախ, որոնց Տրդատն էլ էր ընկերակցում<sup>1)</sup>։ Գինդ մեծը Դանիէլ ծերունու աշակերտն էր և նրանից յետոյ դարձաւ արեղաների գլուխ, միանձների վարդապետ, միայնակեացների առաջնորդ, վանքերի վերակացու և անապատաւորների ուսուցիչ<sup>2)</sup>։ Ներսէս մեծի օրով նշանաւոր էին առաջին Գինդի աշակերտ Գինդ Սկուռնին<sup>3)</sup> և իւր ձեռնասուն մանուկ Մուշէն<sup>4)</sup>։ Սակայն այս կրօնաւորներից ու ճգնաւորներից ոչ մէկին էլ չէ յիշում եկեղեցիներ տօնելի սրբերի կարգում:

Ըստ մեզ պէտք է ս. Դանիէլ ծերունուն բաժանել ս. Լուսաւորչի որդիներից ու թոռներից, և նրա հետ միացնելով Դ. դարի բոլոր յայտնի հայ կրօնաւորների ու ճգնաւորների անունները, մի նոր տօն սահմանել կամ կցել եօթն խոտաճարակաց տօնի հետ: Փաւստոսի ու Խորենացու վկայութիւնները բաւական են նրանց տքնութիւնն ու վաստակը եկեղեցու պայծառութեան համար ապացուցուած համարելու:

Ըստ Զենոբ Գլակի<sup>5)</sup> Կեսարիայի հայրապետը յանձնարարում է ս. Լուսաւորչին, որ սա յաւիտենական օրէնք դնի, ա. որ կրօնաւորները Աղէքսանդրացուց (եգիպտոսի ճգնաւորների) պէս դաստակերտներում ու գիւղաքաղաքներում չաշխատեն, առանձին առանձին չ'ապրեն, առանձին ազօթատեղի չունենան, այլ խմբովին — մինչև հարիւր հոգի միասին ապրեն. բ. որ վանքերին գիւղեր և մեծամեծ

1) Փաւստոս Բիւզանդ. դպր. 2. գլ. Ժ2:

2) Փաւստոս Բիւզանդ. դպր. 2. գլ. Ժ2:

3) Խոր. գիրք Դ. գլ. Ի:

4) Փաւստոս Բիւզանդ. դպր. 2. գլ. Ժ2:

5) Պատճէն երկրորդ և պատասխանի թղթոյն սրբոյն Գրիգորի, զոր յղեաց Կեսարու հալրապետն ի ժամ վախճանին իւրոյ:

աւաններ յատկացնի՝ պարտաւորելով՝ որ այս գիւղերն ու աւանները հողան վանքերի պէտքերը, որպէս զի կրօնաւորներն ու վանականները աղօթքով ու ճգնութեամբ պարապեն, գ. որ կրօնաւորների բնակութեան տեղերում առանձին մատուռ չը շինուի. մատուռներում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ կարգուեն։ Մատուռների մօտ շինուեն դաստակերտներ, աղքատանոցներ, որ բժշկուելու եկողները տրտունջի տեղի չունենան. ուխտաւորներն էլ եկեղեցու դռանը չը քնեն։

Որքան և կասկածելի լինի Կեսարիայի հայրապետի ս. Լուսաւորչին գրած այս թուղթը, այնուամենայնիւ մասամբ պատկերացնում է հայ կրօնաւորութեան և վանականութեան կենցաղը. սրի մէջ տեսնում ենք եգիպտոսի առանձնակեաց ճգնաւորների (անախորետ) և Սերաստիայի Եւստաթէոս եպիսկոպոսին հետեւող թափառաշրջիկ կրօնաւորների փոխարէն Բարսեղի հաստատած կենովիտական — միաբանական ուխտի ջատագովութիւն։ Այս հանգամանքը հաստատում է, որ Զենոբ Գլակի անուան տակ պատմիչը ապրում է Բարսեղ մեծից յետոյ, և ծանօթ էր եգիպտական ճգնաւորների կենցաղին։

Խնչպէս արդէն ասել ենք, եգիպտական ճգնաւորները միաբանական կեանք չէին վարում. առանձին առանձին սկիթներում — (մենաստաններում) էին ապրում, իրարից հեռու քարայրներում կամ խրճիթներում։ Շատ առաջ, օրինակ Պաւղոս թերայիդացու ժամանակ Գ. դարում ապրում էին բոլորովին մեկուսացած անապատներում ու լեռների անձաւներում անյայտութեան մէջ։

Սկիթներում ապրողները իրանց ձեռքի վաստակը քաղաքներում ու աւաններում վաճառելով՝ հայթայթում էին իրանց պէտքերը, աւելորդը՝ լաւագոյն հանգամանքում, աղքատներին բաժանելով կամ նրանց կարիքների համար գործադրելով։ Յետին ժամանակներում, երբ կրօնաւորները շեղուելով իրանց սկզբնական մաքուր կենցաղից սկսեցին զեղծ կեանք վարել, իրանց վաստակը արտահանելու պատրուակով քաղաք էին գնում, անձնատուր

լինելու վայրաքաչ մեղկութեան:

Ս. Բարսեղը քաջալերելով կրօնաւորների ձեռքի աշխատանքը, արգելում էր արտահանելու պատրուակով քաղաքներում գիւղերում թափառելը:

Դ. դարում Հայաստանի կրօնաւորների բնակավայրերն էին Տարօն գաւառում՝ իննականիս վայրը կամ Գլակայ վանքը և Հացեաց գրախտը. Արարատեան նահանգում՝ Բագրեւանդ և Բասեան գաւառները. Բարձր—Հայքում՝ դարանաղեաց Մանեայ այրը. Ծովաց նահանգում՝ Աղձնիք:

Հոգեկան անդորրութիւն էին գտնում այս ճգնաւրաններում Տրդատ թագաւորն ու ս. Լուսաւորիչը, յաճախակի առանձնանալով Տրդատը՝ Տարօնի կրօնաստաններում, ս. Լուսաւորիչը՝ Արարատեան նահանգի Սուկաւէտ և Ծաղկէոյ ճգնաւրաններում, Եփրատի ափունքի մօտ, այնտեղ, «ուր, ըստ Փաւստոսի, առաջու կայեանքն էին Մեծին Գրիգորի առաջնոյ, որում տեղեաց Ոսկիք կոչեն»<sup>1)</sup>։—Մեզ այնպէս է թւում, որ Փաւստոսի մէջ Տրդատի՝ Տարօնոյ կրօնաւորներին յարելը, և Մեծին Գրիգորի առաջնոյ յաճախելն այնտեղ, «որում տեղեաց ոսկիք կոչեն», աւելագորութիւն է յետին ժամանակի. Բայց մենք թողնելով մեր անձնական վարկումները, եկեղեցական աւանդութեան հաւատարիմ մնալով՝ ասենք, որ ս. Լուսաւորիչը իւր «առաջու կայեանք»ում միայնակեացների ուխտ էր հաստատել, գլխաւոր կարգելով ասորի կրօնաւորներից մէկին, որի անունն էր Աբաս՝ որ կը նշանակէ հայր: Հասարակ անուն վանահայրների ու վանքերի առաջնորդների.

Եթէ Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսին և նրան հետեւող կրօնաւորներին ընդունենք հայ կրօնաւորների կարգում, այն ժամանակ պէտք է ասենք, որ Եւստաթէոս լինելով խստակրօն մարդ՝ ոչ միայն իւր թեմի մէջ քաջալերել է կրօնաւորութիւնը, այլ ինքն էլ, հակառակ

1) Փաւստոս Բիւզանդ դպր. 2. գլ. ԺԶ:

իւր եպիսկոպոսական աստիճանին, որ այն ժամանակ աշխարհիկ հոգևորականութեան կարգին էր պատկանում, կրօնաւորական կեանք էր վարում, և կրօնաւորութիւնը համարում էր քրիստոնէական առաքինութիւններից առաջինը։ Նա բազմաթիւ հետեւողներ ունէր, սակայն այդ հետեւողները ոչ Պաւլոս Թերապիդացու պէս մենաւոր, աշխարհուրաց և աշխարհից հեռացած ճգնաւորներ էին, ոչ Անտոն անապատականի պէս սկիբաբնակ միանձներ և ոչ Իլլարիոնի ու նրա հետեւողների պէս վանական միաբաններ էին։ Նրանք կրօնաւորի դիւմով, որ այն ժամանակ փիլիսոփայական (երևի Ստոյիկեան-խոստակեաց) ձև էր կոչւում՝ թափառական կեանք էին վարում, քաղաքներում ու գիւղերում ջուլ ջուլ ապրելով։

Եթէ յիշաւի, ս. Լուսաւորիչը Սերաստիայից կրօնաւորներ բերեց, դրանք անշուշտ, Եւստաթէոսին հետեւողներից չէին, որովհետև, եթէ ոչ աւելի վաղ, ըստ աւանդութեան՝ ս. Լուսաւորիչը Դ. դարի սկզբում 301—3-րդաց Կեսարիա ձեռնադրուելու և այնտեղից վերադառնալիս՝ Սերաստիայից կրօնաւորներ բերեց, իսկ Եւստաթէոսի գործունէութիւնը, որպէս հակուածի դէպ ի կրօնաւորութիւն, սկսւում է այդ դարի առաջին քառորդից, այսինքն ս. Լուսաւորիչից յետոյ։

Կրօնաւորները, ինչպէս գիտենք եկեղեցական աստիճաններ չունէին. ս. Լուսաւորիչը իւր բերած կրօնաւորներից արժանաւորադոյններին կարգեց Հայաստանում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ։ Այդ քորեպիսկոպոս և քահանայ կարգուած կրօնաւորները պէտք է որ հայագէտ, ուրեմն և հայ լինէին, որ կարողանային հաւատի բերելու և հաւատը ամրապնդելու համար ժողովրդի լեզուով խօսել։

Ի՞նչ վարք ունէին Հայաստանի կրօնաւորները — Փաւստոս Բիւզանդը տալիս է մեզ հայ կրօնաւորների վարքի նկարագիրը։ Դանիէլ ծերունու համար ասում է նա։

«Եւ բնակութիւն իւրոց (Դանիէլի) կայենիցն յանձարդի լերինս. այլ զտեսչութիւն մարդկան պիտոյից ոչ

երբէք անփոյթ առնէր: Միահանդերձ մաշկանափորսն սանդաղաւոր. եւ կերակուր իւր արմատք բանջարոց, եւ գաւազան անգամ ընդ ինքեան ոչ ունէր: . . . Եւ կայեանք տեսչութեան իւրոյ, յորժամ յանապատաց ի շէնս իջանէր վասն գործոյ Աստուծոյ, ի գլխաւոր տեղիսն յեկեղեցեացն լինէր»<sup>1)</sup>:

*Զենոր Գլակը Եպիփանիհամար Կեսարու հայրապետի կողմից գրուած է ս. Լուսաւորչին.*

«Զեփիփան աշակերտ սրբոյն Անտոնի հաւանեցուցի գալ ի նոյն իննականեան տեղին, ունելով ընդ ինքեան քառասուն ընտիր արսնգնաւորս եւ խաւազնազգեսս, սլարկեշտս վարուք, հրաժարեալս յաշխարհէս»<sup>2)</sup>:

Առաջին Գինդի և նրա հետեւողներ ի համար Փաւստոսը գրուած է. «Եւ էր Գինդս այս ի Տարօն գաւառէ, և յետ նորա էր գլուխ աբեղայից և վարդապետ միանձանց, և առաջնորդ մենակեցաց և վերակացու վաներոյից և ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց և տեսուչ ամենեցուն, որք միանգամ վասն սրբոյն Աստուծոյ յաշխարհէ Էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ ի քաւանձաւս ամրացեալ յայս եւ ի ծեղս երկրի, եւ միահանդերձ, բոկագնաց, զգասացեալ խոտանարակ, ընդաբուսք, արմատակերք. գորէն գազանաց ի լեռինս երջէին՝ լեւաւաւոյ եւ մորթոյ այծենեոյ. նեղեալ, տառապեալ եւ տառապեալ. յանապատս մոլորեալ. ի ցուրս եւ ի տօր, ի քաղց եւ ի ծարաւ վասն սիրոյն Աստուծոյ . . . գորէն երամոց թռչնոց բնակեալ Էին սոքա ի ծագս վիմաց, ի սորս քաւանձաւաց, անինչ, անսացուածք, դարմանոց անխնամք առանց ամենեւին չսանել մարմնոց»<sup>3)</sup>:

Այս հատուածի մի մասը Փաւստոսը փոխ է առել ս. Գրքից, միւս մասերում պատկերացնում է, առաջին՝ Դ. դարի հայ կրօնաւորների վարքը, և երկրորդ՝ կրօնա-

1) Փաւստոս Բիւզանդ դպր. Դ. գլ. ԺԴ.

2) Պատմէն Բ. և պատասխանի . . . եր. ԺԶ.

3) Փաւստոս Բիւզանդ դպր. Զ. գլ. ԺԶ.

և որական հաստատութիւնների տեսակները, այն է, արեւ-  
դայ, միանձն, մենակեաց վանական և անապատաւոր։  
Արեւդայ ընդհանուր առմամբ կրօնաւոր է նշանակում, այս  
անունը իրանց հետ հայաստան բերին ասորի կրօնաւոր-  
ները. միայնակեցի և միանձնի տարբերութիւնն այն է,  
որ միայնակեաց նշանակում է մարդկային ընկերութիւնից  
հեռացած բնաւին, որպէս Պաւղոս Թեբայիդացին. իսկ  
միանձն նշանակում է որոշ տեղում խմբուած, բայց  
առանձին առանձին խցերում ապրող կրօնաւոր. այս տե-  
սակ հաստատութիւնը եզրկտոսում կոչում էր սկիթ  
կամ սկիտէ, որի հիմնադիրն էր Անտոն անապատականը.  
վանք և անապատ արդէն յայտնի են. առաջինում՝ կրօ-  
նաւորները միասին, մի հանրակեցարանում էին ապրում,  
իսկ երկրորդում անմարդաբնակ տեղերում ցրիւ և  
անյայտ։

(Կր թարգմանկութիւն)

Յուսիկ Խաչ.

## Կ Ո Մ Մ Ո Ւ Ն Ի Չ Մ

(Շարունակութիւն եւ վերջ \*)

Եկեղեցական գոյքերը միջին դարում.

Քրիստոնէութիւնն չկարողացաւ, և չէր էլ կարող, ար-  
գիւնաբերութեան նոր միջոց հիմնել, սոցիալական վերանորո-  
գութիւն մտցնել։ Դրա համար էլ չկարողացաւ. Հռովմէական  
պետութիւնը կորստից փրկել։ Եւ եթէ Հռովմէական պետու-  
թիւնը, չնայած իւր ամբողջ սոցիալական անկման, կարողացաւ  
մի քանի դար էլ քաշ տալ իւր գոյութիւնը՝ պարտական է ոչ

\*) Տես Արարատ Թիւ Ա.